

Osmanlı'da 17. yüzyılın sosyal ve siyasal yapısında değişimler

Mehmet Genç

Geçen yüzyıldan kalma bir Osmanlı tarihi dönemlendirmesi vardır, ilkokulda okumuş olan herkes bilir: Kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve sonra da dağılma. Bu dönemlendirmede, 17. yüzyılın payına düşen "duraklama" veya "durgunluk"tur; arkasından gelen 18. yüzyıla da "gerileme" vasfı layık görülmüştür. İkisinin de çok itici çağrışımları olduğu, en azından hiçbir çekiciliği olmadığı için olacak, Osmanlı tarihi çalışmalarında, geride bıraktığımız 20. yüzyılın son çeyreğine kadar 17-18. yüzyıllar pek ilgi görmemiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun en az araştırılmış, ihmale uğramış yüzyılları olarak kalmıştı. Ancak son çeyrek yüzyıldan beri çeşitli açılardan bu yüzyıllar üzerinde yavaş yavaş araştırmalar yapılmaya başladıkça, daha önce bilinmeyen pek çok yeni bilgi ediniyor, daha da önemlisi zengin Osmanlı arşiv kaynakları ile yazma eser kütüphanelerini tanıdıkça çok daha fazlasını öğrenebileceğimizi anlıyoruz. Öğrendiklerimizin başında şu var: 17. yüzyıl hiçbir şekilde duraklama/durgunluk olarak nitelenmesi mümkün olmayan, Osmanlı tarihinin son derece dinamik, kaynayan bir yüzyıldır. Onu duraklama veya durgunluk değil, tam aksine kriz ve değişim kavramları ile nitelemenin daha isabetli olacağı anlaşıyor.

Krizin ilk göze çarpan belirtisi, iktidar değişimlerinin ritminde açıkça ortaya çıkıyor: Yüzyılın ilk padişahının tahta geçtiği 1603'ten, son padişahının tahttan indirildiği 1703'e kadar 9 padişah tahta geçmiş, bunların 5'i tahttan indirilmiş, ikisi öldürülmüş, bir de valide sultan katledilmiştir. Ayrıca Osmanlı tarihi boyunca katledilmiş olan 3 şeyhülislam vardır ve bunların da hepsi 17. yüzyılda katledilmiştir. Bir önceki yüzyıla bir sonrakine bakarsak, 16. yüzyılda 6 padişahтан sadece biri tahttan indirilmiştir; 18. yüzyılda da 6 padişahтан ikisi tahttan indirilmiş, ancak bu iki yüzyılda da öldürme söz konusu olmamıştır. 17. yüzyılı, önceki ve sonraki yüzyıllardan çok kesin şekilde farklılaştıran bu belirtilere bakarak, onun bir kriz yüzyılı olduğunu tahmin edebiliriz.

Peki krizin kaynağı, kaynakları nelerdir? Benim bir iktisat tarihçisi olarak görebildiğim en önemli gösterge, maliye alanında karşımıza çıkıyor. Devletin gelirleri ve giderleri arasında 16. yüzyılın sonlarından itibaren uzunca bir süre ciddi bir dengesizlik var. Bu dengesizliğin iki önemli ayağı var: Bir yandan giderlerde muazzam bir artış var, diğer yandan gelirlerde aynı oranda bir artış yok. Giderler niye artıyor? Çok kısaca ifade edersek, Osmanlı'nın çağdaşı Avrupa'da 16. yüzyılın ortalarında başlayıp 17. yüzyılda iyice yerleşen ve yaygınlaşan "askeri devrim"ler oldu ve portatif ateşli silahlarla donatılmış profesyonel piyade birlikleri önemli ölçüde artırıldı. Osmanlı ordusunda ateşli silah kullanan piyade sınıfı, yeniçerilerdi; ancak bunların mevcudu azdı; 16. yüzyılın ortalarına kadar sayıları 10.000'i geçmezdi. 17. yüzyılda Batılı rakiplerdeki değişmeye cevap verebilmek üzere, bu sayıyı 4-6 misline kadar artırmak zorunlu hale geldi. Yeniçeriler, seçkin bir grup olarak yüksek maaş alıyorlardı. Sayıları artarken, maaşlarını aynı düzeyde tutmaya devletin gelir kapasitesi bakımından maalesef imkân yoktu. Maaşları nominal olarak azaltmak da mümkün olmadığı için, sorun para ayarındaki değişmelerle yaratılan enflasyon sayesinde nominal olarak aynı kalan, ama satın alma gücü hissedilir ölçüde azalan maaşlarla çözülmeye çalışıldı, ancak bu çok önemli bir sıkıntı yarattı.

Bu sıkıntıyı kısaca şöyle özetleyebiliriz: Halkın üzerindeki vergi yükünü mutedil boyutlarda tutmak, Osmanlı Devleti'nin öteden beri benimsemiş olduğu prensiplerden biriydi. Vergileri artırmaya imkân vermeyen bu tutum dolayısıyla bütçe gelirleri de yükseltilemiyordu. Buna karşılık sayıları 4-6 misline çıkarılan yeniçerilere ödenen maaşlar, nominal da olsa önemli ölçüde kabarmış olduğu için bütçe açık vermeye başladı. Yeniçeriler, reel olarak değeri düşmüş olan maaşlarını bütçe açıkları yüzünden vaktinde alma imkânlarını giderek kaybettiler ve ödemelerde gecikmeler kaçınılmaz oldu. Bu da bilinen yeniçeri isyanlarına sebep oldu. 17. yüzyılı karakterize eden önemli kriz unsurlarından biri budur.

Bu krize çare olmak üzere 16. yüzyılın sonlarından itibaren önemli bazı yeni düzenlemeler yapıldı. Bunlardan biri, reel olarak azalmış olan maaşlarını bile gecikme ile alabilen yeniçerilere sivil hayatın ticaret ve esnafılık sektörlerine girme imkânı tanınmasıydı. Yeniçeriler, o zamana kadar kendilerine yasaklanmış olan bu imkânı 1580'lerden itibaren yoğun şekilde kullandılar. Bu, yeniçerilerin askeri alandaki performanslarını düşüren önemli faktörlerden biri oldu. Ayrıca askeri bir zümrenin esnafılık ve ticarete girmesinin bu sektörlerde istikrarı sarsıcı etkileri de oldu. 17. yüzyılın kriz tablosunda bunlar da yer aldı.

Osmanlı sistemi, düşük düzeyde tutmaya çalıştığı vergileri, mümkün olan en az masrafla toplamak üzere, seyrek nüfuslu geniş imparatorlukta vergilendirmenin gerektireceği büyük ölçekli ve masraflı bir mali bürokrasi yerine hem maliye hem de ekonomi için çok daha az masraflı olacak şekilde vergi toplama işini,

bir nevi özelleştirme diyebileceğimiz iltizam rejimi içinde idare etmeyi tercih ediyordu. Bu özelleştirmede 15-16. yüzyıllarda askeri zümre mensubu veya sivil Müslüman veya gayrimüslim, hatta yabancılar da rekabete girerek iltizamları alabiliyorlardı. 16. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe açıkları dolayısıyla maaşlarını almakta zorlanan yeniçeriler, iltizam sektörüne de yoğun şekilde girmeye başladılar. Askeri zümrenin diğer mensupları ile birlikte yeniçeriler, 17. yüzyılın ortalarında artık bu sektöre yalnız yabancıları değil, yerli reayayı da istisnai hale getirecek şekilde hâkim oldular.

İltizam sektörüne askeri bir zümrenin hâkim olması, mültezimler arası rekabeti azalttığı için iltizam bedellerinin düşmesine ve dolayısıyla bütçe açıklarının artmasına yol açarak, mali krizi daha da yoğunlaştırdı. Yeni vergi koymak da düşünülmeyeceği için, bu duruma çare olmak üzere tımar sektöründe yer alan gelir kaynaklarını hazineye parasal gelir getirecek şekle dönüştürme eğilimi baş gösterdi. Askeri devrim, ateşli silah kullanan piyadeyi öne çıkardığı için, muharip sınıf olarak artık pek değeri de kalmamış olan tımarlı sipahilerin kontrolündeki gelir kaynaklarının bir bölümü, böylece doğrudan hazineye aktarılmış oldu. Tımar sektörü içinde tutulan kaynaklar da tımar olarak eskisi gibi sipahilere değil de, sayısı çok artmış olan yeniçerilerin yaşlı ve emekli olanlarına tahsis edilmeye başladı. Bu da çok önemli sonuçları olacak bir değişimdi. Zira tımarlı sipahiler, yalnız savaş elemanı değil, normal zamanlarda yurtiçi güvenliği sağlayan alt düzeyde yönetim elemanı olarak da önemli fonksiyonlara sahiptiler. Bunların yerine büyük merkezlerde ve çoğunlukla İstanbul'da oturan emekli yaşlı adamların geçmiş olması, tımar sisteminin bu çok yönlü etkinliğine de son vermiş oluyordu. 17. yüzyılın, başta Koçi Bey olmak üzere, birçok ıslahatçı yazarının "Tımarlar ehil olmayan adamların eline geçti!" diye çok şikâyet ettikleri bu değişimin yol açtığı güvenlik zaafının, aynı dönemde Anadolu'da yoğunlaşan Celâlî isyanlarında önemli bir rolü olduğu tahmin edilebilir. Ama burada başka bir önemli faktör daha var: Ekonominin üretim kapasitesinde de ciddi azalmalar söz konusuydu.

17. yüzyıl kriz ve değişim dönemidir, demiştik. Bunun yalnız Osmanlılar için değil, aslında bütün dünya için böyle olduğunu görüyoruz: 16. yüzyılın sonlarından itibaren dünyanın büyük bir bölümünün "küçük buzul çağı" denen soğuk ve kurak bir iklim dönemine girdiği ve bunun yaklaşık bir asır boyunca değişen yoğunlukta devam ettiği, klimatologların yaptığı araştırmalardan ortaya çıkıyor. Bu kuraklık ve soğuktan Anadolu da çok etkilendi ve üretim azaldı. Güvenlik de azaldığı için Celâlî karışıklıkları büyük ölçüde yayıldı, köyler boşaldı, insanlar güvenlik için şehirlerle doluştu, şehirler büyüdü. Osmanlı dünyasında genel olarak şehirleşme, esasen yüksek oranda idi; bunda Osmanlı sistemindeki eşitlikçi ve refahı yaymaya yönelik eğilimin önemli rolü vardı.

Osmanlı sistemi, 15. ve 16. yüzyıllarda zirai üretimi artırdıkça, nüfusun gide- rek artan bir kesiminin de şehirlerde yaşama imkânlarını genişletebilecek bir yapıya kavuştu. Ancak iklim şartlarındaki değişme zirai üretimi azaltmaya baş- layınca, şehirlerin de küçülmesi gerektiği halde, Celalî karışıklıkları yüzünden tarlalarını terk ederek şehir nüfusuna eklenen köylüler, şehirleri daha da büyüt- tüler. Kalabalıklaşan şehir nüfusunun tüketim ihtiyacı artarken, zirai üretimin yalnız iklim değişmesi ile değil, bizzat köylülerin topraklarını terk etmeleriyle de iyice azalmış olması, 17. yüzyılın krizinin belki en önemli kaynağını oluştur- muştur diyebiliriz.

16. yüzyılın başlarındaki coğrafi keşiflerin, özellikle 17. yüzyılda önemli sonuç- lar doğuran etkilerini de hatırlamamız gerekir. Osmanlı Devleti, Doğu-Batı ticaret yolları üzerindeki konumu dolayısıyla transit gelirleri elde ediyordu. 16. yüzyılın başlarında Portekizlilerin Ümit Burnu'ndan Güney Asya'ya ulaşmaları sonucu, bu ticaretin denize kaydırılma riski ile karşılaştığı zaman, Osmanlı Devleti hemen tepki göstererek önce Suriye, Mısır ve Kızıldeniz'i daha sonra da Bağdat, Basra ve Yemen'i kontrol altına aldı. Ayrıca Hint Okyanusu'nda askeri harekât içindeki Portekizlilerle de mücadeleye girdi. Portekiz'in askeri varlığını Hint Okyanusu'ndan kovmayı ba- şaramadırsa da Arap Yarımadası etrafındaki sahillerde kurdukları kontrol sayesinde Osmanlılar, tümüyle deniz yoluna kaymasını önledikleri bu ticareti Portekiz'le bölüşmeyi başardılar. Coğrafi keşiflerin de etkisiyle büyüyen Avrupa ekonomisinin Doğu mallarına olan talebi de artmış olduğu için, bu bölüşme Osmanlı transit ge- lirlerini fazla etkilemedi.

Bu alanda asıl radikal değişme, 17. yüzyılın hemen ilk yılında önce İngilizlerin, iki yıl sonra da Hollandalıların kurdukları Doğu Hint kumpanyalarının, büyük ser- mayeleri ve kapitalist metotları ile bu ticarete hâkim olmaya başladıkları zaman ortaya çıktı. Osmanlı Devleti, kapitalist metotlarla gelen bu yeni güçlerle reka- bete girmeyi kendi iktisadi sistemi ve değerleri bakımından mümkün ve münasip görmediği için, bu şirketleri kendi kâr motifleri ile ticareti Osmanlı topraklarından geçirmeye teşvik edecek şekilde yeni ve çekici birtakım kolaylıklar sağlamayı ter- cih etti. Bu iki devlete verdiği kapitülasyonlarda gümrük vergilerini, başka hiçbir devlet için yapmadığı ölçüde hafifletti. Osmanlı gümrük rejiminde en düşük vergi oranı ile en imtiyazlı grup Müslümanlardı; Osmanlı reayası olan gayrimüslimler ikinci derecede imtiyazlı muamelesi görür, yabancılar ise en yüksek vergiyi öde- yen, en az imtiyazlı kategoriyi teşkil ederlerdi. Osmanlı tarihinde ilk defa önce İngilizlere, hemen arkasından Hollandalılara gümrüklerde en imtiyazlı grup olan Müslümanlarla eşit düzeyde vergi ödeme imtiyazı bahşedildi. Burada esas amaç, Doğu-Batı ticaretini kontrol etmeye başlayan bu iki ülkenin, pahalı ve uzun deniz yolu yerine, daha kısa olan Osmanlı hâkimiyetindeki karalardan geçmelerini sağ-

lamaktı. Tabii ki başka siyasi saikler de yok değildi. Osmanlı Devleti'nin, en büyük rakibi olarak Katolik Avrupa'yı temsil iddiasındaki Habsburglara karşı mezhep ve politika itibarıyla mücadele etmeye çalışan bu iki küçük ülkeyi desteklemek üzere bu kolaylıkları sağlamakta pek tereddüt etmediği de söylenebilir. Bu yeni kolaylıklar sayesinde Osmanlıların Batı ile yaptıkları ticaretin hacminde 17. yüzyıl boyunca en önemli ortaklar haline gelen İngiltere ve Hollanda'nın toplam payları %70'i geçen boyutlara ulaşmıştır.

Osmanlı 17. yüzyılının birbirini tetikleyen bir seri krizinin ve çare olarak düşünüp uygulamaya konulan birçok düzenlemenin de neticede çok kere krizleri derinleştirici yan etkilerinin oluşturduğu yumağın içinde, dış âlemle ilişkilerde meydana gelen değişmelerin de önemli rolü olduğu muhakkaktır. Daha 16. yüzyıl bitmeden savaşların ritim, süre ve maliyetinde radikal denebilecek değişmeler ortaya çıktı. Osmanlıların Batı ve Doğu ile yaptıkları savaşlar hem sıklaştı hem de daha önceleri görülmedik ölçüde uzun sürmeye başladı. Savaş, devletin giderlerini genellikle %50, hatta bazen %100'e varan ölçüde artıran önemli bir masraf faktörü idi. 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar uzun, bazen çok uzun süren savaşların masraf yükü, diğer faktörler olmasa bile devleti iflas ettirecek bir potansiyele sahipti. Ancak, gelirleri de baskı altına alan çeşitli faktörlere rağmen, Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyılı başarıyla tamamladığını söylemek gerekir.

Osmanlı sistemi, krizi, krizleri yönetmek üzere son derece önemli sonuçları olan bürokratik reorganizasyonu da bu yüzyılda gerçekleştirdi. 15-16. yüzyıllarda da bürokrasi vardır ve oldukça etkilidir, ancak küçük ölçeklidir. Bürokrasinin, uzmanlaşma ve rasyonelleşme yolunda büyük mesafe alarak devleti birkaç asır ayakta tutmayı başaracak performansını 17. yüzyılda temellendirdikten sonra, kazandığı ivme ile 19. yüzyıldaki büyük dönüşümü de başarmak üzere gelişmesini kesintisiz sürdürmüş olduğunu eklemek ve söze başlarken zikrettiğim dönemlendirmenin "gerileme" olarak damgaladığı 18. yüzyılda birçok yetkin yabancı gözlemcinin bu sistem karşısındaki hayranlığını ifade eden şu paragrafla sözlerimi bitirmek isterim.

18. yüzyılın ortalarında, 1746-1762 yıllarında İstanbul'da İngiliz elçisi olarak görev yapmış olan Sir James Porter'ın Osmanlı bürokrasisi hakkındaki gözlemi şöyledir: "Bürokrasideki dikkat ve itina bakımından hiçbir Hristiyan devlet Babilî ile yarışamaz. Muameleleri çok büyük bir titizlikle yaparlar. Herhangi bir emri veya kararı, eğer tarihi biliniyorsa, ne kadar eski olursa olsun, hemen bulup çıkarabilirler." Aynı yüzyılın sonlarında, 1780'li yıllarda İstanbul'da beş yıl kalarak incelemeler yapmış olan ünlü İtalyan oryantalisti Giambattista Toderini de Babilî bürokrasisi hakkında şunları yazıyordu: "...sayılar ilmine pek düşkündürler. Öyle

iyi eğitilmişlerdir ki en iyi Avrupalı aritmetikçileri bile hayrete düşürürler. Yıllık geliri 2,5 milyar akçe olan devlet bütçesini, bir akçelik hataya düşmeden, ustalıkla kayıtlara geçirirler. Çok kısa ve sade bir metotla çok hızlı hesap yaparlar. Bizim 4 tabaka kâğıtla 2 saatte yaptığımız hesapları, onlar 1 tabaka kâğıt üzerinde birkaç dakikada yapıverirler.”

3 Aralık 2012 tarihinde İstanbul Üniversitesi Kongre Kùltür Merkezi
Beyazıt Yerleşkesi'nde düzenlenen İtrî ve Dönemine Disiplinlerarası Bakışlar
sempozyumu bildirileri

İTRÎ

**VE DÖNEMİNE
DİSİPLİNLERARASI
BAKİŞLAR**



[OMAR]

OSMANLI DÖNEMİ MÜZİK UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

İTRÎ VE DÖNEMİNE DİSİPLİNLERARASI BAKİŞLAR

Bu kitap, 3 Aralık 2012 tarihinde İstanbul Kültür Sanat Vakfı (İKSİV) ve İstanbul Üniversitesi Osmanlı Dönemi Müziği Uygulama ve Araştırma Merkezi (OMAR) işbirliğiyle, Beyoğlu Belediyesi'nin katkılarıyla düzenlenen "İtrî ve Dönemine Disiplinlerarası Bakışlar" sempozyumunda sunulan bildirilerden oluşturulmuştur.

Yayıma hazırlayanlar

Emre Ayvaz

İlkay Baliç

Koordinasyon

Özlem Ece

Kitap tasarımı

Ersu Pekin

Baskı

MAS Matbaacılık A.Ş.

Kağıthane Binası

Hamidiye Mahallesi

Soğuksu Caddesi 3

Kağıthane 34408 İstanbul

© İstanbul Kültür Sanat Vakfı

Tüm hakları saklıdır.

Bu yayının herhangi bir bölümü İstanbul Kültür Sanat Vakfı'nın yazılı izni olmadan kayıt, fotokopi ve bilgi depolama dahil olmak üzere hiçbir elektronik veya mekanik yöntemle yeniden basılamaz veya çoğaltılamaz.

İstanbul, 2013

ISBN 978-605-5275-08-2



Değerli katkılarıyla



İTRÎ

VE DÖNEMİNE
DİSİPLİNLERARASI
BAKIŞLAR



[OMAR]

OSMANLI DÖNEMİ MÜZİK UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ